

ФРАЗОВІ ПАРЕМІЇ І ПЕРЕКЛАД

Семантична класифікація фразеологічних одиниць (ФО), якою оперує мовознавча наука, розрізняє чотири типи ФО: фразеологічні зрощення; фразеологічні єдності; фразеологічні сполучення і фразеологічні вирази¹. Проте чіткого розмежування поміж фразеологічними типами не існує², через що семантична класифікація може зазнавати деяких модифікацій. В українській лінгвістиці аналіз ФО проведено на виділенні двох основних граматико-структурних класів: одиниці, організовані за моделлю словосполучення («лексичні ідіоми»), і фрази, які мають організацію простих або складних речень³. Перший граматико-структурний клас об'єднує три перші типи семантичної класифікації ФО, а другий — складається з фразеологізмів четвертого типу, до якого входять, зокрема, прислів'я і приказки, афоризми і «крилаті слова», і навіть фрагменти віршованих рядків — той мовний матеріал, який іменується «фразеологізмами цитатного характеру»⁴, а в англійській філологічній науці — «quotations»⁵.

Деякі дослідники стверджують, що фразеологічними виразами можуть бути звороти лише з буквальним значенням компонентів (як, напр., у прислів'ї: *all is well that ends well* = «все добре, що добре закінчується»), а образні прислів'я (й аналогічні до них мовні структури) зараховувати сюди недоцільно, оскільки в такому випадку склад фразеологічних виразів буде настільки різномірним, що не надаватиметься до класифікації⁶.

¹ Див.: Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Академик А. А. Шахматов: Сб. статей и материалов. — Москва; Ленинград, 1947. — С. 339–364; Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. — Москва, 1969.

² Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. — Ленинград, 1963. — С. 7–8.

³ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — Київ, 1973. — С. 23.

⁴ Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т. — Київ, 1975. — Т. 1. — С. 69.

⁵ Див.: The Oxford Dictionary of Quotations. — Oxford a.o., 1991.

⁶ Кулиш А. В. Курс фразеологии современного английского языка. — Москва, 1986. — С. 23.

З одного боку, частково поділяючи такий погляд, а з іншого — дотримуючись тієї тези, що прислів'я і приказки (й аналогічні структури), якщо вони включені у процес мовлення або зафіксовані як елементи писаного тексту, неодмінно виступають фразеологізмами, пропоную з-поміж фразеологічних виразів виділити окремий тип ФО, який можна окреслити як «фразові паремії».

Цей термін запозичено зі статті Г. Пермякова «До питання про структуру пареміологічного фонду»⁷. Структурна пареміологія виходить з того, що в мові існують різноманітні мовні кліше, тобто стійкі словесні утворення. Залежно від складності кліше вибудовується ієрархія клішованих типів: слово/моноксема → фразеологічний зворот → фразова паремія (у формі незамкненого речення: приказка, побажання, прокльон; у формі замкненого речення: прислів'я, прикмета) → надфразова паремія (анекдот, загадка, задача) → байка → казка. Все це різного роду і різної складності мовні кліше. Клішованість на рівні, що не перевищує речення, якнайкраще співвідноситься з фразеологією, яка починається там, де вільне лексичне значення слова заступається фразеологічно зв'язаним, зрозумілим з усього словосполучення, або тоді, коли будь-яке словосполучення стає повторюваним, «крилатим». Саме через це до фразеологічних засобів мови відносяться не тільки ідіоматичні вислови чи фразеологічні словосполучення, а й приказки та прислів'я, афоризми, «цитування» в широкому розумінні цього слова, — все те, що окреслюється терміном «пареміологічні вислови»/«паремії». За ознаками зовнішньої структури вони поділяються на фразові і надфразові. До фразових належать паремії, виражені різними типами речень; до надфразових — паремії, виражені коротким рядом речень або діалогом. Отож, якщо одним із видів ФО є цілісна за своїм значенням і відтворювана автоматично («за традицією») лексикограматична єдність багатьох компонентів, організованих за моделлю речення, то саме такою ФО буде кожна фразова паремія.

Мовознавча наука поки що не оперує терміном «паремія» на означення таких специфічних ФО, як прислів'я, приказки, афоризми чи «крилаті слова». Однак тенденція використання одного терміна була закладена в українській філологічній науці ще на початку ХХ ст.: 1910 р. І. Франко, друкуючи додаток до «Галицько-руських народних приповідок», писав, що він не відрізняє «дійсних приповідок, так сказати моральних сентенцій, від приповідкових або образових речень, проклять, мудровань або перездань і інших більш або менш усталених народною традицією форм народного вислову», бо в його, Франкових, очах все те «має однакову вартість, як причиною до культури людського духа, без огляду на те, чи се буде своєрідний витвір нашої народної мови, чи в більшій або меншій мірі

⁷ Див.: Пермяков Г. Л. Основы структурной паремииологии. — Москва, 1988. — С. 80–106.

запозика з якоїсь чужої»⁸. Як видно з цієї цитати, І. Франко всі сталі вислови розглядає як цілість і називає їх одним словом — «приповідки». Тепер замість цього Франкового терміну вживається (головно у фольклористиці) термін «паремія»⁹.

Фразові паремії часто використовуються у творах красного письменства. Якщо говорити про англійську літературу, то класичним автором у цьому контексті є Шекспір. Очевидно, дослідники його творчості неадаремно потверджують «*proverbial wisdom of Shakespeare*»¹⁰. Якщо Шекспір досить часто використовує у своїх драмах паремії, то які ж проблеми мають виникати перед перекладачами його творів? Перша проблема виникає вже апіорі: як розпізнати ці паремії в Шекспіровому тексті? Адже тут паремія не завжди виступає у своєму «нормативному оформленні». Виходячи з цього, подивимось, як перекладались англійські фразові паремії, інкрустовані в Шекспірів текст, українською мовою: матеріал узято з Шекспірової драми «Троїл і Крессіда» та двох її українських перекладів — Пантелеймона Куліша (1882) і Миколи Лукаша (1986)¹¹. Зіставний аналіз англійського оригіналу і двох українських різночасових інтерпретацій виявляє цікаві моменти як англійської, так і української фразеології.

1. Пролог «Троїла і Крессіди» закінчується словами: «*Now good, or bad, 'tis but the chance of war*» (Prologue, 31). «*The chance of war*» — фразеологізм, характерний для часів Шекспіра; тепер лексема «*chance*» поєднується у стає сполучення з іншими словами: «*a chance of a lifetime*» («виняткова можливість, що трапляється один раз у житті»), «*chance the ducks*» («за всяких обставин», «що буде, то й буде»)¹²; так само і лексема «*war*» виступає тепер в іншому лексичному оточенні¹³.

⁸ Франко І. [Переднє слово. Додатки і доповнення до «Галицько-руських народних приповідок»] // *Галицько-руські народні приповідки* / Зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. — Львів, 1910. — Т. III, вип. II. — С. 373.

⁹ Див.: *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступ. стаття М. Пазяка. — Київ, 1993. — С. 5.

¹⁰ Див.: *The Oxford Dictionary of English Proverbs* / Rev. by F. P. Wilson. — Oxford, 1992. — Р. 10.

¹¹ Англійський оригінал Шекспірової драми «Троїл і Крессіда» опрацьовано за критичним виданням К. Палмера: *Shakespeare W. Troilus and Cressida* / Ed. by K. Palmer. — London; New York, 1982; українські переклади — за періодруками: [переклад П. Куліша] *Шекспірові твори* / 3 мови британської мовою українською поперекладав П. А. Куліш. — Львів, 1882. — Т. 1. — С. 175-333 [«Троїл та Крессіда»]; [переклад М. Лукаша] Шекспір В. *Твори*: У 6 т. — Київ, 1986. — Т. 4. — С. 332-435 [«Троїл і Крессіда»]. У статті при цитуванні англійського оригіналу — в круглих дужках позначаються (згідно з традицією) римськими цифрами — дія, сцена і арабськими — віршовані рядки; для Кулішевого перекладу прийнято скорочення К., для Лукашевого — Л. (після цитати перекладного тексту — в круглих дужках подається відповідне скорочення і сторінка).

¹² Див.: *Англо-український фразеологічний словник* / Склали К. Баранцев. — Київ, 1969. — С. 130; 211.

¹³ Там само. — С. 991-992.

П. Куліш переклав кінцевий рядок прологу так: «*Чи шваба, чи вдача, се щастє військове*» (К. 178). «Щастє військове» — дослівний переклад Шекспірових слів: «the chance of war». Проте в цьому мікротексті цікавішим виглядає початок віршованого рядка: «*Чи шваба, чи вдача*», що має відповідати Шекспіровому: «good, or bad». У межах цілого прологу така ситуативна заміна прикметників іменниками цілковито виправдана: «good» і «bad» — односкладові слова, граматичні параметри яких однорідні; аналогічно в українському перекладі Куліша — лексема «шваба» і «вдача» теж однорідні з погляду граматики, до того ж мають однакову метричну (хореїчну) будову. Ще показовіший семантичний контекст цих лексем. «Шваба», архаїзований синонім до слова «образа»¹⁴, виступає компонентом у ФО «дати швабу», тобто «побити», як писав І. Котляревський в «Енеїді»: «Еней, ізбивши сучу бабу, | Яклюга швидше на човни, | Щоб не дала Юнона швабу»¹⁵. «Вдача» ж у цьому контексті — це, очевидно, не «характер людини»¹⁶, а «удача», тобто «бажаний результат, щасливий збіг обставин, успіх»¹⁷. До речі, «Словник труднощів української мови» радить розрізняти значення цих двох слів — «удача» і «вдача»¹⁸. Можна подумати, що Куліш скоротив «удачу» на «вдачу» з огляду на віршовий розмір, і через те неточно вжив слово. Проте «Словарь української мови» Б. Грінченка фіксує значення слова «вдача» як рівнозначне до слова «удача»¹⁹: отже, «вдача» як «успіх» — це норма літературної мови XIX ст.

М. Лукаш дав своє прочитання кінцівки пролога: «*Програв чи виграє — це як на війні*» (Л. 333). Обидві частини рядка, на які синтаксично він розпадається, мають свої відповідники в українському пареміологічному фонді: «Або пріграю, або віграю» — завжди сумнівається чоловік, коли йому доводиться між чимось вибирати²⁰. Шекспірова фраза «chance of war» семантично відповідає українській приповідці: «Війна своє право має», що значить, як пояснює І. Франко, «те, що вільно і можна робити в війні, буває злочином у часі спокою»²¹. До цієї приповідки, записаної в Нагуєвичих, І. Франко наводить французьку паралель: «A la guerre comme à la guerre». Ця фраза французькою мовою належить до тієї групи іншо-

¹⁴ Див.: *Словник української мови*. — Київ, 1980. — Т. XI. — С. 426.

¹⁵ Див.: *Фразеологічний словник української мови* / Уклад. В. Білоноженко та ін. — Київ, 1993. — С. 223.

¹⁶ Див.: *Словник української мови...* — Т. I. — С. 310; *Словник труднощів української мови* / За ред. С. Я. Єрмоленко. — Київ, 1989. — С. 45.

¹⁷ Див.: *Словник української мови...* — Т. X. — С. 391; *Словник труднощів української мови...* — С. 45.

¹⁸ Див.: *Словник труднощів української мови...* — С. 45.

¹⁹ Див.: *Словарь української мови* / Зібрала ред. журналу «Кіевская старина»; Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко. — Київ, 1909. — Т. IV. — С. 318.

²⁰ Див.: *Галицько-руські народні приповідки...* — Львів, 1901. — Т. II, вип. II. — С. 599.

²¹ Там само. — Т. I, вип. II. — С. 212.

мовних слів і висловів, які у своїй питомій формі виступають в інших літературах. По-українськи цей вислів перекладається: «На війні як на війні» і значить він: «робити, як того вимагають обставини»²². Друга частина цієї фрази — «як на війні» — у незміненому вигляді виступає в Лукашовому перекладі. Отож, М. Лукаш при перекладі паремії «the chance of war» підібрав до неї еквівалент («[на війні] як на війні»), тоді як П. Куліш переклав її вільним словосполученням («щастє військове»).

2. У Шекспіра Крессиди в розмові з Пандаром кидає репліку про Єлену: «*Then she's a merry Greek indeed*» (I, II, 110), яку П. Куліш перекладає: «Тоді вона справді весела Грекиня» (К. 188), а М. Лукаш: «То з неї таки дуже люблива грекиня» (Л. 340). Звернемо увагу на словосполучення «a merry Greek». У Куліша перекладено точнісінько, як у Шекспіра: «весела грекиня». Звідки ж узялася «люблива грекиня» в Лукашовому перекладі? По-перше, вибір саме такого уточненого епітета зумовлений попередньою реплікою Пандара: «Клянусь тобі — Елена любить його дужче за Паріса» (Л. 340). Раз «любить», значить «люблива». По-друге, семантичне коло іменника «грекиня» включає деякі «амурні» алюзії, особливо, якщо заглянути у «Словник української мови» П. Білецького-Носенка, де гасло «Гречка» пояснюється так: «Гречка (н. с. ж. р.) 1) Гречиха. 2) Гречанка. См. Грекиня. «Скакати в гречку». Волочитися. Вести похабну жизнь»²³. Але ці аспекти пояснення вибору епітета «люблива» виходять все-таки з англійського оригіналу, адже для англійців XVI–XVII ст. «a merry Greek» означало: «merry fellow, person of loose behaviour, wanton»²⁴ і була навіть приказка: «Merry as Greeks and drunk as Lords»²⁵. В українській культурі греки такої слави, як в Англії, не мали, про них хіба що казали: «Іхав Грек з винами, з пивами, та й перевернувся в напій кваші»²⁶.

Оскільки в нас нема еквівалента англійського прислів'я, то це спричинилось до того, що П. Куліш, точно переклавши епітет, обмежив асоціативне коло «грецьких веселощів», як їх розуміли в Англії, а М. Лукаш досягнув цього ефекту досить несподівано — відійшовши від буквальної точності. І хоча в обох перекладах маємо дескриптивну передачу ФО «a merry Greek», суть їх — різна: в Куліша — дослівний переклад, який не допускає ширшого тлумачення, а в Лукаша — компенсація мовними засобами неіснуючого в українських умовах англійського фразеологізму XVII ст.

3. Ще одна історична паремія виступає у сцені, коли Пандар, який у Шекспіра наділений промовистим ім'ям («Pandar» = «звідник»), вихваляє перед своєю небогою Крессидою Троїла: « — and you know he has not past

²² Див.: Словник іноземних слів. — Київ, 1951. — С. 745.

²³ Білецький-Носенко П. Словник української мови. — Київ, 1966. — С. 106.

²⁴ Palmer K. [Commentaries] // Shakespeare W. *Troilus and Cressida*. — London: New York, 1982. — P. 110.

²⁵ Див.: *The Oxford Dictionary of English Proverbs...* — P. 528.

²⁶ Див.: Українські приказки, прислів'я і таке інше... — С. 540.

three or four hairs on his chin — », на що Крессиди, перериваючи Пандара, зауважує: «*Indeed a tapster's arithmetic may soon bring his particulars therein to a total*» (I, II, 112–114). У цій іронічній відповіді майстерно відображено ставлення Крессиди як до Троїла, так і до того, хто його перед нею виставляє. У відповіді Крессиди вжито вислів: «*a tapster's arithmetic*», який служить означенням: «reckoning of the most simple kind»²⁷. Отже, в Англії за часів Шекспіра шинкарі мали opinію розумово обмежених людей.

В Україні ситуація була дещо відмінна; оскільки в давніх часах шинкарями найчастіше були євреї, то ми маємо (теж історичний) фразеологічний зворот: «лічба жидівська»²⁸, однак цей вислів вказує не стільки на розумові здібності людини, скільки на її моральні якості. Незважаючи на відмінність у конотативному значенні («недоумкуватість» — в англійському прикладі, «нечесність» — в українському), ФО «*a tapster's arithmetic*» і «жидівська [тобто шинкарева] лічба» все-таки з огляду на їх предметно-логічний зміст можна зіставити як часткові фразеологічні еквіваленти. Однак при перекладі використати такі нормативні відповідники неможливо. Через те Крессиди на Пандарові аргументи про молодість Троїла («на бороді в нього не більш трьох або чотирьох волосинок») у Кулішевому перекладі відповідає: «Справді, доволі було б і піднощикових ліків, щоб їх перелічити» (К. 189), а в Лукашевому: «І правда — кожен шинкар перелічив би їх без жодної арифметики» (Л. 340). У цьому випадку контекстуальний зв'язок слів змушує обох перекладачів звернутися до нефразеологічного способу відтворення ФО.

4. Ахілл, несподівано побачивши Терсіта, промовляє до нього: «*Why, my cheese, my digestion, why hast thou not served thyself into my table so many meals?*» (II, III, 44–45). На перший погляд незрозуміло, чому Ахілл, звертаючись до Терсіта, називає його «сиром»? Відповідь на це запитання можна знайти в давньому підручнику філософії «Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини» (Краків, 1620). У розділі XX («Про шлунок») читаємо:

«Чому за загальним схваленням по обіді корисно їсти сир?

Відповідь: Будучи за своєю природою важким і густим, сир, проштовхуючи їжу в шлункові, не допускає випарювань до голови. І той сир є неначе печатка для шлунка, бо всі страви замикає. Але ти мусиш про сир і те знати, що хоча він допомагає шлункові перетравлювати всю їжу, сам є нелегкостравним, [...] тобто сир перетравлює всі страви, лиш сам із собою не справляється»²⁹. Крім того, метонімічне звертання Ахілла до Терсіта

²⁷ Palmer K. [Commentaries]... — P. 111.

²⁸ Див.: Українські приказки, прислів'я і таке інше... — С. 601.

²⁹ Сакович К. Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини з додатком передмов до весільних і похоронних обрядів / [Перекл. із старопол. В. М. Нічик] // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. — Київ, 1988. — С. 424.

пов'язується з давнім англійським прислів'ям: «Cheese digests everything but itself»³⁰.

Отже, сир у Середньовіччі і дещо пізніше розглядався як засіб перетравлювання їжі. Саме таку роль, тільки в переносному значенні, виконує в драмі Терсит: він — «сир-перетравлювач» чужих слів. Дотримуючись Шекспірового тексту дослова, П. Куліш переклав: «Чого ж се, мій ти сиру, моя ти животківко, так довго був мій обід без тебе?» (К. 227). На означення традиційного (для англійців у часи Шекспіра) засобу для перетравлювання їжі («digestion») перекладач витворив своє слово — «животківка». Цим витвором скористався і М. Лукаш: «Де ж ти раніше був, сину мій, животівко моя, чом на обід мені не подавався?» (Л. 366). Очевидно, без реального коментаря це місце залишається неясним, як воно залишилось для коментаторів українського шеститомного видання Шекспірових творів. Неясність вноситься ще й через те, що в Лукаша чомусь із «сиру» зробився «син». Логічно припустити, що перед нами редакторська чи друкарська помилка. Що ж до класифікації способу відтворення паремії, то перед нами в обох перекладах — дескриптивна перифраза, оскільки в цільовій мові не існує усталеної приповідки про сир як засіб перетравлювання їжі.

5. Окремо варто звернути увагу на паремії, які виступають у своїй загальноновживаній, а не модифікованій автором формі: це спостерігаємо переважно в коротких репліках. При цьому П. Куліш дослова дотримується Шекспірового тексту, тобто дає покомпонентний переклад англійських прислів'їв і приказок, отже, калькує їх, а М. Лукаш в усіх цих випадках дає українські еквіваленти.

Паремії у Шекспіровому тексті	Переклад П. Куліша	Переклад М. Лукаша
Good words, Thersites (II, I, 90).	Говори бо доладно, Терсите (К. 210).	Сказав, як зав'язав (Л. 358).
I shall cut out your tongue (II, I, 112).	Я вирву в тебе язик (К. 216).	Я тобі зараз язика вріжу (Л. 358).
A good riddance (II, I, 122).	Щасливої дороги (К. 216).	Іди собі на зламану голову (Л. 359).
The raven chides blackness (II, III, 212).	Се ворон На чорне пірре ремствує (К. 234).	Докоряв ворон галіці, що чорна (Л. 371).
To a hair (III, I, 140).	Ні, ні (К. 243).	Усе до цяти (Л. 377).

У четвертому прикладі можна відзначити, що Лукашів переклад ще й метрично оформлений як анапест, коли без наголосу опиняється навіть значуще слово «ворон», що мало б означати його невидимість, коли вся

³⁰ Див.: *The Oxford Dictionary of English Proverbs...* — Р. 117.

увага падає на лексему «галка», до якої безпосередньо прилягає епітет «чорна»: адже в українській традиції кольористичне порівняння галки стосується саме чорного кольору — «чорний як гавка»³¹. Хоча ритмічний малюнок в українських прислів'ях і приказках найчастіше буває вільний і не скований певним метром³², проте іноді, як у четвертому прикладі, прислів'я у Лукашевому перекладі має метричну організацію, чого не можна сказати про Кулішів переклад, де ця приказка розбита на два рядки, внаслідок чого порушено її афористичну форму.

Дослідження перекладу англійських паремій, що трапляються в тексті Шекспірової драми «Троїл і Крессида», свідчить про дві тенденції у двох різних — часово віддалених — українських інтерпретаціях: П. Куліш схиляється до більшої лексичної відповідності у відтворенні Шекспірового тексту (це простежується у трьох випадках з чотирьох), а для М. Лукаша характерне відтворення стійких словосполук, якими в художньому тексті виступають фразові паремії, повними або частковими еквівалентами. Різні підходи при відтворенні паремій оригіналу не протиставляють, проте, двох часово віддалених перекладів, а тим паче не протиставляють двох перекладачів. Така відмінність вказує більше на ступінь текстового опрацювання Шекспірового тексту в часи П. Куліша і тепер (і на логічного опрацювання Шекспірового тексту в часи П. Куліша і тепер (і на теоретичні розробки конкретних перекладних проблем). Це пов'язується з тим фактом, що багато фразових паремій, які були знані в часи Шекспіра і які драматург використав у своєму творі, з бігом часу «занепали» і з погляду реципієнта не обов'язково мають бути сталими словосполученнями.

Ці приклади свідчать про надзвичайну складність перекладу паремій, і ця складність зумовлена тим, що переклад має справу з мовами не як абстрактними системами, а як конкретними — а якщо розглядати красне письмо, то художніми — текстами, в межах яких відбувається переплетення і взаємодія різнорідних мовних засобів, які у сукупності передають конкретну семантичну та естетичну (художню) інформацію.

ПОСТСКРИПТУМ

Стаття була написана і подана до друку у збірнику «Іноземна філологія» наприкінці 1995 р., надрукована щойно наприкінці 2002 р. (на титулі як рік видання зазначено: 2001).



³¹ Див.: Галицько-руські народні приповідки... — Т. III, вип. II. — С. 319.

³² Див.: Попов П. М. Прислів'я і приказки // Українська народна поетична творчість. — Київ, 1958. — Т. 1. — С. 348.